

Põlvamaa tellise- ja savitööstustest

Eero Kotli

Tellise- ja savitööstus oli oluline tegevusala nii härrasrahva kui hiljem talupidajate ja ettevõtjate jaoks. Käesoleva kirjatüki „kondikavaks“ on 1950ndatel koostatud Eesti savileiukohtade aruanne,¹ mis sisaldab lühidat teavet u 250 tööstuslikult, sh telliste tootmiseks kasutatud savi kohta. Selles on viiteid nii sõjaeelses Eestis ja tsaariajal tegutsenud tööstustele.

Seni puudub Põlvamaa tellisetööstustest üksikasjalikum ülevaade. Olgu käesolev kirjatöö selle lünga täitmise alguseks. Vaatluse alla on võetud seega osaliselt ajaloolise Võru- ja Tartumaa koosseisu kuulunud tööstused. Endise Petseri maakonna (Setumaa) piiridesse jäävate, nüüd aga Põlvamaale kuuluvate külade tellise- ja savitööstusi on põhjalikumalt käsitlenud Elvi Nassar oma uurimuses.² Uurimistööl Põlvamaal näitas, et tegelikult oli tööstusi oluliselt enam kui ülalnimetatud aruandes, kus nende arvuks oli märgitud 21. Näiteks üks isikunimi, Jaan Mos(s)in, (1884-1955) esineb vähemalt 5-6 tellisetööstuse ajaloo, Põhja-Saksamaa juurtega vennad/pojad Eggert'id olid esindatud mitmetes tööstustes kokku 4-5 mehega, Joann Skorohodov, eestistatult Juhan Mäepalu, oli tegev vähemalt kolmes savitööstuses jne.

Savi-, keraamika- ja telliseala tähtsust minevikus näitab tõik, et 27. märtsil 1935. otsustati Eesti Vabariigi valitsuse tasemel asutada Petserisse ehitus- ja keraamika-tööstuskool³, hilisema nimega Petseri Tööstuskool. Selle juhatajaks sai senine Tartu linna tööstuskooli abijuhataja Karl Ivask⁴. Pidulik avamine toimus 14. detsembril. 4-aastase kursusega kutse-keskkoolis alustas õpinguid 40 õpilast, kuna paarkümmend soovijat ruumipuudusel ei pääsenud kooli⁵.

¹ Eesti NSV MN Geoloogia ja Maapõue Kaitse Valitsuse? Eesti savileiukohtade aruanne u 1957 (edaspidi Savileiukohtade aruanne). Autori valdusesse jõudnud tänu väljapaistvale Eesti keraamikateadlasele ja -praktikule Elvi Tüürnile.

² E. Nassar. Ehitusmaterjalide tööstustest Petserimaal 1920.-1930. aastatel. - Setumaa kogumik 5. Tallinn-Värskla 2012, lk 144-218 (edaspidi Setumaa kogumik 5).

³ Postimees 28.03.1935.

⁴ Postimees 22.07.1935.

⁵ Postimees 16.12.1935.

1936. saadi ulualuseks uus kahekordne maja Petseri linnast 6 km kaugusel asuvas Võmmorski külas, Piusa ja Belka jõgede käärus ⁶.

Riik püüdis siis igati kindlustada tellisetööstuste arengut, soodustades tellistest ehitamist. Näiteks 1937. a. alustas majandusministeerium tootjatelt telliste kokkuostu, et müüa neid soodushinnaga põllupidajatele. Ministeeriumi 10. novembri 1938. otsusega võimaldati osta neid lähimas raudteejaamas hinnaga 3 senti/tk, juhul kui ostetav telliste kogus oli vähemalt 6 000 tk, alla selle oli hinnaks 3,5 senti/tk⁷.

Nõukogude ajal asendati väikesed tööstused järk-järgult suurtega, kuid kahjuks võib tänapäeval tööstuslikult ja (ehitus)keraamikas kasutatavaid kohalikke savisid üles lugeda vaid ühe käe sõrmedel. Keraamikat siiski õpetatakse - lisaks Eesti Kunstiakadeemiale ka Kuressaare ja Olustvere Ametikoolis. Praktilised tellisetegemise oskused on säilinud veel vaid Wienerbergeri⁸ Aseri tehases Ida-Virumaal ja Misso Savitööstuses Võrumaal.

„Heal lapsel mitu nime“, seepärast ei ole artiklis püütud liiga täpselt määratleda tellisetööstuse, -tõngi, -löövi, -tehase ja -vabriku erinevusi, sellegipoolest veidi seletuseks:

tööstus – tuleneb tööstusettevõttest - loodusvarasid ammutav ja neid töötlev ettevõtte;

tõnk, nimetus tuleneb: tõnk – ahi, teisenenud väiksema tellisetööstuse mõisteks;

lööv, tuleneb tellisekuivatamise varjualusest – lööv – piklik (lahtine) katusealune, kasutatakse (väike)tööstuse mõistes;

tehas – masinaid kasutav tööstuslik tootmiskäitis;

vabrik – tehase, tööstuse sünonüüm, peamiselt mäe- ja kergetööstuses.

Tellisetootmisest enne esimest maailmasõda

Telliskivide ja lubja põletamine oli Eestis alanud juba 13. sajandil. Kõige laiemalt levis savitelliste põletamine Lõuna-Eestis, kus puudus kergesti kättesaadav ja müüritöödeks sobiv paekivi. Suuremad tellisevabrikud asusid linnades või nende lähedal, 16. sajandi lõpust on teada telliselöõve Tartu ümbruses Raadil ja Tähtveres.⁹ Põlvamaa üks vanimaid ettevõtteid,

⁶ Postimees 23.03.1936.

⁷ Setumaa kogumik 5, lk 164.

⁸ Üleilmne tellisekontsern enam kui 200 tehasega.

⁹ O. Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. – Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn, 1963, lk. 19 (Edaspidi Tööstuslikult revolutsioonilt 1963).

kohaliku mõisniku Karl Loewenwolde poolt asutatud Räpina paberiveski (asut.1734-1735), mis algselt paikneb kahekordses tellishoones, on üsna tõenäoliselt on ehitatud kohalikest tellistest. Ehitusmeister Johann Georg Keiseri juhtimisel rajati jõeale pais ja tellisevabrik, mis võimaldas tellistest ehitada sae-, jahu- ja paberiveski.¹⁰ 18. sajandil oli Eestis mõisate juurde asutatud mitmeid väiksemaid tööstusettevõtteid: umbes poolsada telliselöövi, mõnikümmend saeveskit ja lubjaahju.¹¹ Peamiselt olid need asutatud oma ehitusvajaduste rahuldamiseks, kuid telliseid ja lupja müüdi ka lähiturgudele.¹² 19. sajandi alguks polnud nende arv oluliselt kasvanud, mõnedel andmetel oli koguni kahanenud.¹³ Tellisetööstustest oli 19. sajandi teisel veerandil suurimad Tallinnas Telliskopli ja Tartus Lunini tehas, viimases valmistati kahhelkive. Mõisate telliselöövides, kus varem kasutati vene tellisepõletajaid, hakati kasutama juba eesti soost oskustöölisi. Arenes tootmistehnoloogia, kasutusel võeti savikäämrid, arenenumad tellisepressid (ratas- ja vormipressid) jmt. 1850ndate aastate algul hakati Eestis savist dreanaažitorusid pressima ja põletama, Võrumaal oli selliseks kohaks Kooraste mõis. Ahju-, ehitus-, fassaadi- ja korstnatelliste kõrval hakati mõisate telliselöövides üha suuremal määral valmistama keraamilisi katusekive.¹⁴

1860-ndate lõpul oli Eestis 230-240 telliselöövi kogutoodanguga 10-15 miljonit kivi. Kõige tihedamalt paiknesid telliselöövid sel perioodil Kagu-Eestis. Võrumaalt on 1854. aastast teada 45 tönki, löövi või tööstust, hiljem nende arv vähenes - 1892 oli neid 27, 1909. a üksnes 17.¹⁵ 19. sajandi kolmandal veerandil alanud tehniliste seadmete areng tellisetööstuses, eriti Hoffmanni ringahju ja aurujõul töötavate presside järkjärguline kasutuselevõtt võimaldas rajada juba uuel tehnikal põhinevaid tööstusi. Esimese maailmasõja eel tegutses Eestis veel umbes 170 väiksemat kivilöövi, millest enamus kuulus mõisnikele.¹⁶ Kiiresti kasvav nõudmine telliste järele suurlinnades soodustas suurte tellisetööstuste rajamist 19. sajandi viimasel veerandil ja lõpul. Tellisetehaseid rajasid ka mõisnikud: Kolga mõisa Stenbock lasi rajada tootmise Loksale ja Pahlen Võsule. Uute suuremate ettevõtetenä rajasid mõisnikud Sindi, Voka ja Valtu tellisetehased. Endiste mõisate kivilöövide kümnete tuhandete asemel tootsid need juba sadu tuhandeid või miljoneid telliseid aastas. Esimese maailmasõja eel oli Eestis ligi paarkümmend

¹⁰ Räpina paberivabrik. - http://et.wikipedia.org/wiki/Räpina_Paberivabrik; Tööstuslikult revolutsioonilt 1963, lk 25.

¹¹ Tööstuslikult revolutsioonilt 1963, lk 25.

¹² Eesti mõisad. Eesti ajalooarhiiv. Tallinn 1994, lk 35-36 (edaspidi Eesti mõisad 1994).

¹³ Tööstuslikult revolutsioonilt 1963, lk 42.

¹⁴ Samas, lk 80-82.

¹⁵ Samas, lk 150, 227.

¹⁶ Samas, lk 321.

suurettevõttena tuntud tellisetehast, mille toodang ulatus kokku 30 miljonini¹⁷ aastas.¹⁸ Samas on vanematest mälestuskildudest teada, et vahel rajati tellisetönke/-lööve teadlikult ajutisena - savi olemasolul ja ühe või mõne hoone ehitamise tarbeks.

Teadaolevaid mõisate, talude, ettevõtjate, kolhooside ja keskasutuste tellisetööstusi

A. Richteri 1900.¹⁹ ja 1909.²⁰ aadressraamatu²¹ järgi oli praegusel Põlvamaal mitmeid tellisetööstusi. Kanepi kihelkonda jäävates mõisates olid telliselöövid **Erastveres**, **Kooraste** mõisa abimõisas **Kaagveres (Kaagris)**, **Vana-Piigastes**. Erastveres oli ametis Ilmase-nimeline meister, Kaagrimõisas E. Witte, kes oli telliseid valmistanud juba 1859. aastast.²² Põlva kihelkonnas töötasid telliseahjud **Tilsi** mõisas, kus töid juhtis Johannes Raabe ja **Väimelas**, kus mõisast 4 versta eemal asuva tellisevabriku juhatajaks oli Pahrman. Vastu ootustele pole teada telliselöövi Joosu mõisas, aurujõul töötavaid seadmeid rakendati seal hoopis katuselaastude löömiseks (*Dachpergel-Fabrikation*).²³ Põlva kihelkonnas on teada tellisetegemine **Peri**²⁴ mõisas. Räpina kihelkonnas valmistati telliskive **Räpina**²⁵ mõisas. Peamiselt oma tarbeks põletati ehituskive **Palo** mõisas.²⁶ Telliselööv olid ka **Kahkva** mõisas, kus tootmine lõpetati 1912.²⁷ **Meeksi** mõisas oli tellistevalmistajaks keegi V. Verevkin (Verjovkin?).²⁸ Pole täpselt teada, kus tööstus asus, võimalik, et kõrvalmõisas Nahal või Mehikoormas, mis varem oli olnud karjamõis. 1919. aastal on kirjeldatud Meeksi mõisa „savikoja“ seisukorda järgmiselt: „Kivide põletis ahi päris lagunenu, seinad sisse langenud, põletamine ainult poole ahjuga häda korral võimalik.“²⁹ Ilmselt kohalikest tellistest on valminud Nahal asuva

¹⁷ Telliste mõõtmed olid väga erinevad. Üldiselt muutusid need viimaste sajandite vältel väiksemaks. Enimteada tellisemõõt tänapäeval on 1872.a. kehtestatud Saksa NF (Normal Format) 250 x 120 x 65 mm, ~513 tk/m³, see oli ka NSVL „tingtellis“.

¹⁸ Tööstuslikult revolutsioonilt 1963, lk 227, 320, 339-340.

¹⁹ Adolf Richter's Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. I. Riga 1900 (edaspidi Richter 1900).

²⁰ Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. I. Livland. Riga 1909 (edaspidi Richter 1909).

²¹ Aadressraamat - omaaegne „telefoniraamat“.

²² Richter 1909, lk 659-600, 622-664

²³ Samas, lk 681-683. Põllutööstusministeri Maakorralduse Peavalitsuse koostatud aktis Võrumaa tööstusettevõtete kohta 1923-1924. on märgitud Joosu puhul siiski „katusekivi tööstus“, mis aga selleks ajaks oli „täiesti äraiganenud“. – Vt ERA.62.1.1315, l. 1p, 3p.

²⁴ Richter 1900, lk 166.

²⁵ Richter 1909, lk 668-669.

²⁶ 1920ndate algul oli Palomõisa telliskivitööstus läinud eraomandusse, s.t müüdnud Jaaksonile. - Vt ERA.62.1.1315, l. 1p, 3p.

²⁷ ERA.62.30.491. l. 2-3, 5. Kahkva mõisa telliskivitehas oli 1924. seisuga lagunenu ja varemetes. – Vt ERA.62.1.1315, l. 3p.

²⁸ Richter, lk 685-687.

²⁹ ERA.62.1.513, l.10.

kõrvalmõisa peahoone - ühekordne, viilkatuse ja lakatubadega telliskiviehitus.³⁰ Telliseid toodeti ka **Toolamaal**³¹ (**Ruusal**). Kunagisel ajaloolisel Tartumaal asunud, nüüd Põlvamaale jäävate mõisate kunst-ehituskive tootvatest ettevõtmistest väärivad nimetamist veel **Ahja, Kiidjärve ja Veski** mõisate telliselöövid.³² Veskimõisas paiknesid telliselööv , lubja- ja tõrvaahjud ligistikku, 1,5 versta kaugusel mõisast. Ka Vana-Piigastes ja Räpinas töötasid tellisepõletamisele lisaks lubja- ja tõrvaahjud. Vana-Piigaste tellisetööstus riigistati mõisa võõrandamise järel, kuid 1924. aastaks oli see seisma jäänud, kuna savitagavarad olid otsas.³³ Räpina mõisas oli endise telliselöövi asemele loodud samanimeline talukoht kus tellisetootmiseks oli 1920. suvel sõlmitud leping Gustav Hendriku p Johansoniga savilöövi hoonete ja ühel vakamaa suurusel krundil paiknenud savilöövi hoonete ja savitagavarade kasutamiseks. Kolmeks aastaks sõlmitud lepinguga kaasnevatest kohustustest palus rentnik end vabastada juba järgmise aasta kevadel põhjusega, et kogu savitagavara sai ära kasutatud.³⁴

Valgjärve mõisa savikoda oli asunud mõisa pool jääval Roodeviku maa-alal, mõnikümmend meetrit ojast ja maanteest. Tööstuse tegevus lõpetati arvatavasti juba 19. sajand kolmandal veerandil, sest ahervaremele oli peale kasvanud vähemalt kaks metsa, ent savikoja asemel leidis tellisetükke veel 20. sajandi keskel.³⁵

Tamme mõisa savikoda oli „Nipi“, endise Kandikoha, maal, järvest mitte väga kaugel. See on oma tegevuse lõpetanud arvatavasti hiljem, sest 1950ndatel elanud talumehed olid veel selle ahjuvõlvidest endale telliseid toonud.³⁶

Pikajärve mõisa savikoda asus „Ratta mäel“³⁷. Eelmise sajandi esimesel poolel tegutses väga peeni reljeefseid ahjupotte tootnud Pikareinu Huik ning kasutanud Ratta talu maadel leidunud heledavärvilist savi.³⁸

³⁰Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Põlva rajoon. V. Ranniku. Tallinn 1977. P-3267 - ftp://195.80.111.130/pub/HTTP/Fotokogu/P3267/Naha_mois.pdf

³¹ Eesti mõisate ülevaates on märgitud mõisa põhinimeks Ruusa. – Vt Eesti mõisad 1994, lk 106.

³² Richter 1909, lk 640-641, 644-645, 585. Nimetatud mõisate telliselöövidest tegutses edasi veel Kiidjärve oma. – Vt Tartumaa. Maateadusline, tulundusline ja ajalooline kirjeldus, Tartu 1925, lk 477 (edaspidi Tartumaa 1925).

³³ ERA.62.1.1315, l.3.

³⁴ ERA.62.30.502, l. 1-10

³⁵ EKLA.169.124.1., lk 58-59 (Peeter Salak. Pilk Valgjärve minevikku. Käsikiri. - Viidatud Milvi Hirvlaanelt saadud andmetele).

³⁶ Samas.

³⁷ Samas.

³⁸ Relvo Värton, vestlus 2014.

Krootuse lähedal edelas asub telliseahi, kunagi S(a)wwi Jürrile kuulunud talu (hilisema nimega Savi talu) maadel varemetes hoonete vahetus läheduses mäekünka sees. Ilmselt on tegemist väiksema, omatarbeks tehtud ahjuga. Selle maakivivooderdis on tänaseni hästi säilinud. Ahju kõrgus selle põhjast maapinnani on üle kahe meetri ning laius ületab mehe käte siru-ulatuse. Põletusahju vahetus läheduses all looduslikus orus on tõenäoline savivõtukoht³⁹.

Tilsist lõunas on Lepsoni talu savipõletusahju varemed. Vilmar Kiristaja sõnul ehitas selle ahju Paul Lepsoni isa. Selle väikese vabriku täpset tegutsemisaega ei teata, kuid 1860ndatel võis see juba töös olla ja töötas kindlasti veel 20. sajandi alguses. Savivõtukohad on nüüdseks täis vajunud ja mets peale kasvanud, kuid ahjuvaremed annavad tunnistust selles paigas tehtud tööst. Telliste näidist pole vaja kaugelt otsida - Russi talu ahi on laotud siin põletatud tellistest.⁴⁰

Erastvere (Magari). Erastvere mõisa Savikoda Lalli karjamõisas on teada vähemalt 18.sajand teisest poolest, kuna 1921. a koostatud mõisahoonete riigistamise nimekirjas on märgitud vana kivikatusega põletusahju kuuri ehk katusealuse vanuseks 150 aastat. Ehitise põrandapind oli u 17x10, kõrgus 4 meetrit. Kuivatus-sarad, u 280 ja 180 m², olid ehitatud 19. sajandi esimesel poolel ning nende ehitamisel kasutati oma telliseid⁴¹.

Erastvere Savikoja tööstus on 1922. aadressraamatus märgitud kui Põllutööministeeriumi alluvuses olev asutus (AR 22, lk 143). 1920te keskpaiku on omanikuks P. Rekker (AR 22, lk 143, 26-27, lk 628). Omanikest on kahtlemata tuntuim Dominicus Leib (1903-1989), kes ostis väiketööstuse ja talu 17. oktoobril 1932. 5 000 krooni eest. See kinnistati 13. märtsil 1933. Moodsa tööstuse mõtte mõlkunud tal kohe alguses meelel: „Siia tuleb Erastvere tellisetehas, maksu mis maksab“. Domi(nicus) planeeris tööstuse põhjalikku ümberehitamist alates 1936. aastast ning asutas samal ajal Võrumaa Telliskivitöösturite Ühingu. Nii ühe kui teisega käis pidev asjaajamine Majandusministeeriumiga. Tellisetööstuse moderniseerimiseks võttis ta laenu, mille jõudis tagasi maksta vahetult enne Nõukogude okupatsiooni. Toetust sai ta enda väitel üksnes „Ehituskivilt“ .Esimesed 20 000 põletatud tellist võeti ahjust välja 14. juulil 1933., järgmisel aastal jõuti ehitada telliste kuivatamise varjualune - sara. 1936. toodangu maht statistika⁴² andmeil oli 40 000 tükki, kulusid nende tootmiseks tehti 1 600 ja müüdi 1 850

³⁹ Bruno Sepp. Savi talu telliseahi.- Põlvamaa pärandkultuurist, Põlva 201, lk 32-33. - <http://pk.rmk.ee/parandkultuur/mkraamatud/Polvamaa.pdf>

⁴⁰ Tuuli Võsa. Lepsoni talu savipõletusahji, samas, lk 44-45.

⁴¹ ERA.63.22.1084, l. 9. Võru maakond Erastwere wald Erastwere mõisa liikumata waranduse üleandmise akt nr. 1. 18. mail 1921.

⁴² Tööstus: 1937. majandusloenduse andmed. Vihik I. Riigi Statistika Keskbüroo. Tallinn 1939, lk 236 (edaspidi Majandusloendus 1937).

krooni eest. 1936. sügisel põles vana ahi maha. Uus ahi, mahutavusega 40 000 tellist, sai valmis 30. mail 1937. 10. juulil 1938. sõlmis D. Leib ministeeriumiga lepingu 40 000 tellise müümiseks. „K. Eensalu⁴³ sättis plonnide lõikamise aurujõule ja sügiseks oli 80 000 plonni käes. Pääle selle müüsin Majandusmin. kaudu veel 120 000 tellist.“⁴⁴ Karl Eensalu elas oma perega Savi talus rendikoha pidajana. Talupidamisest sai ta vaid osalise sissetuleku, sissetulekut tõi pereisale tellisetööstuse juhtimine. 1936. a oli ta müünud 40 000 tellist kokku 1850 krooni eest.⁴⁵

1938. a augustis alustati ringahju rajamist, mille projekt oli pärit Saksamaalt ja mille tootlikkuseks planeeriti miljon tellist aastas, toodangu hulka kuulusid ka katusetellised ja põllutorud⁴⁶. „Selle ehitamine jäi ringahju meistrile J(aan). Mosinale, kes aga kuuajalise *tsungmise* peale ei saanud midagi ära teha. K. Eensalu sõdis äri käest minemise tõttu vastu.“⁴⁷ Korstna ehitamise peale oli kulunud terve vagun tsementi. Seesamune korsten on ainsa ehitisena tolleaegsest tööstusest tänaseni säilinud.

Teenistus vabrikus oli sedavõrd hea, et isegi vastas oleva jõuka talu pidajad käisid seal lisa teenimas. Parimail aastail leidis seal rakendust ligi 40 inimest, mida on võrreldes tavpärastelt väikese tellisetöngi 5-8 töötajaga muljetavaldavalt palju.

1939. aastal, sakslaste ümberasumisest (*Umsiedlung*) johtuvalt jäi Heimtali kirikule tarnitud telliste eest tasu saamata, seevastu müük Vene baasidele Paldiskis ja Sõmeral (Saaremaal) oli aga olnud tulus. Nõukogude aja alguses (22.01.1941.) „kinkis“ ta tööstuse, mille väärtus oli 12 200 krooni, riigile.⁴⁸

D. Leib oli kuni tööstuse ostmiseni ametis olnud Eesti kaitsejõudude ohvitserina, paralleelselt tööstuse juhtimisega oli ta ka edaspidigi seotud sõjaväega. Ta mobiliseeriti Saksa sõjaväkke ja võitles 1944. Piirikaitserügemendi koosseisus Narva rindel Krivasoos. Sarnaselt Jaan Mosinaga suutis ka tema Siberisse saatmist vältida.

Kiidjärve tellisetööstusele pani aluse mõisnik Paul von Maydell, kes ostis Kiidjärve mõisa 1875. aastal. Põllumaade vähesuse tõttu pandi rõhku väiketööstuse arendamisele ning kohaliku savi kasutamiseks rajati tellisevabrik. Kiidjärve viimane parun Erich von Maydell oli suur

⁴³ Karl Johannes Eensalu, enne eestistamist Eggert (1901-1947) tegutses rentnik - käsitööttevõtjana alates 1922. Eggertite (vana)isa Johan Heinrich Carl (1823 – 1885) rändas 19. sajandi keskel maapuuduse tõttu Põhja-Saksamaalt Eestisse.

⁴⁴ Dominicus Leib. Savi talu ja vabriku sünniraskused. Mälestused. 1970. aastad. Perekond Leib erakogu (edaspidi Leib, D. Mälestused).

⁴⁵ ERA.1831.1.4881, l. 235-236p.

⁴⁶ Ülo Leib. Dominicus Leiva mälestused. 2003. Perekond Leib erakogu.

⁴⁷ Leib, D. Mälestused.

⁴⁸ Milvi Hirvlaane, vestlus 2013, toetudes tema raamatule „Minu Kanepi“ 2009.

tehnikahuviline. Tema juhendamisel valmis 1914. aastal suurepärane jahuveski, mille ehitamiseks kasutatud tellised toodeti mõisa enda tellisetööstuses. Parunil oli kavas püstitada ühekordse puidust mõisahoone asemele uus elumaja-häärber. Selleks oli tal telliselöövits valmis 200 000 tellist. Ehitustegevus jäi pooleli, sest algas I maailmasõda ning 1918. loodi Eesti Vabariik. 1919.a maaseadusega võõrandati mõisamaad koos teiste Kiidjärve tööstuslike ettevõtetega. 1921. aastal vaidlustas mõisnik võõrandamise otsuse põhjendusega, et tööstuslikud ettevõtted, sealhulgas tellisevabrik, polnud seotud mõisa põllumajandusega. Enne kohtuistungit teostati tööstuse ülevaatus, mille aktis on kohta märgitud järgmist: „Telliskivi vabrik asub [- - -] umbes pool versta õhuliinis mõisa südamest. Vabrikus on harilik laudkatusega telliskivi põletamise ahi 7 sülda lai ja 7 ½ sülda pikk, 80.000 telliskivi mahtuvusega, ahju küljes on telliskivi valmistamise kuur 15 ½ sülda pikk ja 7 ½ sülda lai, kus töötab elektri jõul savipress. Selle kuuri otsas on telliskivi kuivatamise kuur ja viimase otsas vana lagunenenud potivabrik 9 sülda pikk ja 6 sülda lai, sindlikatusega ja 2 lagunenenud põletis ahjuga. On veel olemas üks uuem kuivatus kuur. Kuuridest käivad läbi raudroopad, millel liiguvad vagunetid. Mitte kaugel asub töölistemaja. Pool versta eemal asub savi karjäär, mida ühendavad savitööstusega raudroopad“⁴⁹. 26. septembril 1922 otsustas Riigikohus „jätta kaebus Kiidjärve mõisa savitööstuse võõrandamise ja ülevõtmise kohta tagajärjeta.“

Savitööstus oli aastatel 1921–1925 Kiidjärve Tööstusühisuse koosseisus, omanikeks Viktor Mutt, Artur Bach ja August Perajärv.

Alates 27.08.1927 oli Kaubandus-Tööstuskoja Ärideregistris ainuisikuliseks äripidajaks märgitud Johan Johani p Mutt. 1933. kinnitas ta, et jätkab telliste tootmist ja oli lunastanud äripidamise jätkamiseks VII järgu⁵⁰ äritunnistuse.⁵¹

1. augustil 1939 alustasid telliskivitööstuse ühist pidamist ja kasutamist suusõnalise leppe alusel Evald Asu ja Johannes Sööt. Täisühingu „Asu & Sööt“ osakapitaliga 1000 krooni lepingu sõlmisid nad 12. oktoobril. Lepingus on Söödi elukohaks märgitud Kiidjärve vald, Asul aga Tartus, Ratsarügemendis.⁵²

40ndate algul ja peale sõda oli Margus Tenso andmetel⁵³ Kiidjärve tööstuses ametis Juhan Mäepalu, kuni 1939. kandis nime Joann Skorohodov⁵⁴, vt edaspidi Kärsa ja Lootvina tööstused. Juhan olnud „punane“, viidud Saksa ajal mahalaskmisele, pääsenud sellest ja olnud enda jutu

⁴⁹ERA.1356.2.16821 (Riigikohtu administratiivosakonna toimetis nr 502 – 1922.a).

⁵⁰ VII järgu tunnistuse pidid lunastama ettevõtted kui tööliste arv oli käsitsi töötamisel 5-9 või mehaanilise jõu tarvitamisel 5-7.

⁵¹ ERA.891.2.7454

⁵² ERA.891.2.28933

⁵³ Margus Tenso. Vestlus 2014.

⁵⁴ Riigi Teataja Nr 72, 29.08.1939, lk 2252.

järgi Saksa- ja Prantsusmaal sõjavangis, sealt naasnud tellisetöole. 40ndate lõpul oli ta väikese kolhoosi esimees.

Nõukogude perioodil tegutses savitööstus Põlva Tööstuskombinaadi koosseisus. Toodeti telliseid, ahjupotte, katusekive ja drenaažitorusid. Aino Poola (töötas vabrikus 1952-1963) mäletas, et kui Kiidjärvel palju tööd oli, tulid Mammaste vabriku tüdrukud neile appi. Heli Pae (töötas vabrikus 1956-1963) meenutusel oli masinaga lihvitud ahjupottide järele suur nõudmine. 1963. aastal läks Kiidjärve vabrik „Võrukivi“ alluvusse. Kuna Kiidjärve jäi Võrust kaugemale, siis peatselt tehas likvideeriti ja lammutati.⁵⁵

Leevaku. Võib pidada tõenäoliseks, et tööstus rajati Toolamaa (Ruusa) mõisa tellisevabriku edasiarendamisena. 1914. olid „Levako“ tellisetehase omanikud juba Artur⁵⁶ (1882-1963) ja Alide (s Erlich) Reinomägi.⁵⁷ Reinomägi rajatud tööstus oli omakandi üks suuremaid, koguni võimsamaid telliskive tootvaid ettevõtteid 1920ndatel kogu Eesti riigis. Vabriku ehitamine läks maksma miljoneid marku, ehituskivide toodangumahult oleks see suutnud varustada kogu Eestit⁵⁸. Meistriks kutsuti Laatrest pärit ja Tartu lähedal Eerikal u 10 aasta jooksul tellisetootmise oskused omandanud Jaan Mosin (1884-1955). „Telliskivivabrik asus kollase kulla väljadel – see oli kollane savi. Savi laaditi vagunitesse ja rööbasteel tõi väike vedur savi vabrikusse. Rööbastee viis üle Räpina maantee Võhandu kaldale, kus toimus telliskivide praamidele laadimine. Jõelaev viis tellised veeteed pidi Räpina, kus toimus ümberlaadimine. Räpinast pandi toodang edasi praamidele, mis viisid siis koorma Peipsit pidi Narva, Pihkva, Petseri, Emajõe Tartu ja edasi Võrtsjärvele“⁵⁹. 1920. aastate keskel valmistati Leevakul peale telliste ka savinõusid ja kahhel-pottkive.⁶⁰ Peale mõneaastast töötamist jäi tööstus siiski seisma, kuna savi osutus lubjakive sisaldavaks – tellistes tekkisid lubja nn väljalöögid. 1930. oli tööstuse omanikuna kirjutas juba E. Philipson. 1932. otsustati tehas lammutada. Ajalehes Postimees kirjeldati tööstuse olukorda järgnevalt: „Omal ajal suurejooneliselt ehitatud ringahjudega Leevaku telliskivitehas seisab juba aastaid täitsa kasutamata. Et tööstus liiga suurejooneliselt ehitatud ja ligidal tooresmaterjalina sobivat savi pole, siis ei ole loota enam selle hiiglatehase elustumist, pealegi kui valmismaterjalile turgu pole. Et tehase käimapanekuks

⁵⁵ Kiidjärve tööstus. Kiidjärve koduloo-uuring 2. väljaanne. Kiidjärve 2008, lk 24-28.

⁵⁶ Mõnedes allikates Artur-Oskar Reinomägi.

⁵⁷ Фабрично-Заводскія Предприятія Россійской Имперіи. Петроградъ, 1914. lk-d

⁵⁸ Postimees 22.07.1934.

⁵⁹ Leevaku küla ajaloo (sisaldab Ferdinand Rikka meenutust). - <http://www.rapinakylad.ee/leevaku/ajalugu/2-leevaku-ajaloost>

⁶⁰ Võrumaa 1926, lk, 336.

eeldusi pole, kavatsetakse ta lammutada ja kivid ära müüa“.⁶¹ Võib pidada väga tõenäoliseks, et tehas rajati endise Toolamaa (Ruusa) mõisa tööstuse baasil. Ambitsioonika tellisetehase korsten, millel on ehitaja ja omaniku initsiaalid A. R. ja aastaarv 1923, seisab Leevaku maamärgina tänaseni.

Lepassaare tööstuse rajas Jaan Mosin peale Leevakult lahkumist, tõenäoliselt juba 1925., ametlikult aga 1927. aastal. 1936. valmistati 26 000 tellist ja neid müüdi kokku 910 krooni eest.⁶² 1937. on tööstuse omanikuna märgitud Jaani poeg Anton Mosin.⁶³ 1939. põllumajandusloenduse andmetel kuulus Jaan Mosinale Orava vallas u 3 ha suurune ilma hobuseta Mosini⁶⁴ talu, kus ta elas oma perega. Talupidaja oskusi oli Mosinal märgitud oma 58 eluaasta puhul 15 aastat, lisasissetulekut andis väiketalule telliskivivabrik. Tootmishooajal oli ametis 4 töölist, 2 meest ja naist.⁶⁵ Nõukogudelased-kommunistid võtsid 1940. tal tööstuse käest. Saksa võim olla pakkunud 1941. omanikule selle tagasiostmist. Kүүditamisest pääses Jaan tänu rahva toetuskirjadele – et ta ei olnud külakurnaja. Mõned tema tööliselid olid pärit Irboskast, mh Puškinite suguvõsast, kelle järglased on tänini naabriteks põrmuvajunud tööstusele ja elamisele.⁶⁶

Oro (Mäeoru) asutajaks oli Otto Aleksander Anderson. 1925. ja 1929.-30.a. aadressraamatus (edaspidi AR 25, lk 256 ja AR 29-30, lk 389) märgitakse omanikuks tema poeg Gustav Anderson ja telliskivitehase asukohaks Kolmeoru talu Orava vallas. Andersonilt rentis seda 30ndate lõpul Valter Eggert⁶⁷ (1908 -1940), vt ka Konsa Telliskivitehas edaspidi, temaga liitus vend Voldemar Eggert (1911-1989).⁶⁸ Eggerti Hanikase tööstuse tootmisvõimsuseks hinnati 50 000 tellist⁶⁹. Savileiuohtade aruande alusel oli seal peale sõda 2 tootjat: üks põllumajandusartell "Töö" valduses ning teine, kolhoosi "Kuld Vihk", tellisetööstus, mis laiendatud kujul lasti käiku 1952. toodangumahuga 100 000 tellist. Jaan Mosin oli "Kuld Vihus" tootmismeistriks. Asutaja tütrepoja Aivo Hääle andmetel oli ametis kokku 4-5 meest.

⁶¹ Postimees, 19.10.1932.

⁶² Majandusloendus 1937, lk 253.

⁶³ ERA.891.1.1088, l.34.

⁶⁴ Ekslikult on märgitud 1939. a põllumajandusloendis talunimeks „Moosiku“. Vt - ERA.1831.5.115, talundileht nr 212.

⁶⁵ ERA. 1831.1.4881, l. 253-253p; ERA.1831.5.115, talundileht nr 212.

⁶⁶ Taisia Šuvalova. Vestlus 2013.

⁶⁷ Valter ja Voldemar Eggert, Fritz ja Heinrich Peter Eggertil (1872-1947) oli 20ndate lõpul tööstus Nursi vallas (ERA.891.2.8153), 30ndatel rentis ta Dominicus Leivald talu ja tööstust poeg Karlile (vt Erastvere ja viide 43). 1937. a on F. Eggert märgitud tellisetööstuse omanikuna Tsooru vallas (ERA.891.1.1088. l. 34). Peale sõda oli Fritz (Fritzu p? 1906-1985) Eggert Pärnu tellisetehase ahjutsehhi juhataja.

⁶⁸ Rutt Rauba. Vestlus 2014.

⁶⁹ ERA.R-2346.3.35.

Kaevandatud savi veeti vagonettidega, savi ettevalmistuseks kasutati käsitsi laaditavat ühevõllilist püstsegistit-tellisepressi (sarnane on toodud fotol 3), mida ajas ringi aurukatel. Tellised lõigati pressist tulevast „prussist“ "vibu-lõikajaga", ühekorraga sai lõigata 3-5 tellist. Tööstusel puudus korsten. Ahjud lammutati alles 2000.-te alguses⁷⁰.

Orava teeneka õpetaja Helve Lübecki mälestuse järgi oli Marga külast raudtee poole 600 - 700 m väike tönk, kust käidi toomas „savikivve“. Tõenäoliselt oli siiski kogu eelneva puhul tegemist ühe ja sama tööstusega.

Vinso, 1922. aadressraamatus on märgitud, et Vintsu⁷¹ mõisa tellisetehas kuulus E. Jaansonile (Jaaksonile?). 1920. aastate teisel poolel olid omanikeks (P.) Jaaksoni pärijad (AR 26-27, lk 628, 29-30, 389). Kaubandus-Tööstuskoja Ärideregistri 1934. andmeil pidas tööstust VIII⁷² järgu äritunnistuse alusel Harald Jaakson (s 1911)⁷³. Palo mõisast eraldatud Vinso tellisetehase krundist on arhiivis säilinud 1937. a koostatud plaan.⁷⁴ Kalju Tolmusk'i⁷⁵ andmetel lõpetas tööstus tootmise 1940. Savi kiht olevat olnud väga paks, võib-olla 10 m ja enam. Savisegistit käitati hobusega, oli 2 kuivatussara ja korralik ahi. Töölise maja teiselpool tänast maanteed on säilinud, sealt käidi vajadusel toodangut ostjatele väljastamas. Vinso tellised olid kasutajate hulgas väga hinnatud. Üks pottsepp⁷⁶ tootis oma tellimustööde tarbeks seal lähedal glasuurimata ahjupotte.

Soevere talus, arvatavasti Leevi ja Vinso vahel, oli samuti telliskivitehas, mille omanikuks oli P. Apsit. (AR 29 -30, lk 389).

Veriora vallas tegutses veel M. Kure tellisetööstus (AR 22, lk 143). Veriora tellisetööstuse olemasolust on märges ka Võrumaa koguteoses⁷⁷, paraku pole märgitud selle kuuluvust.

Matsuri oli tõeline tellisekeskus, sealkandis on teada vähemalt 5 tööstust.

Lähestikku asusid **Lepaste** (Leppade?) ja **Pedaja** tellisetehased. Nikolai Kõivu (1931-2013) andmetel töötas Pedaja tehas veel kolhoosiajal. Aastas tehti u 4 ahjutäit telliseid.⁷⁸ Elvi Nassari

⁷⁰ Aivo Hääl, vestlus 2013.

⁷¹ Ilmselt trükiviga.

⁷² VIII järgu ettevõtte: 2-4 töolist käsitsi töötamisel või mehaanilise jõu tarvitamisel.

⁷³ ERA.891.2.21055 (lehed nummerdamata).

⁷⁴ ERA.T-3.23.3553.

⁷⁵ Vestlus 2013.

⁷⁶ Pottseppade – *töpferite* hulgas oli selline teguviis laialt levinud.

⁷⁷ Võrumaa 1926, lk 311.

⁷⁸ Pärandkultuur - Matsuri. Maa-ameti kaardirakendus: <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGIS>

artiklis⁷⁹ on märgitud, et Matsuri tellisetööstuse omanikuks oli Nikolai Pedajas (1907-?) ja oli asutatud 1930. või 1932. Tootmisandmed on vastuolulised: 1937. toodeti 5 500 tellist, mis aga ei klapi hästi müügikäibega 370 krooni ning hindadega: I sort - 5 senti, II sort 2.5 - 3 senti, mille alusel tuleks toodanguks 7 - 15 000 tk. Võimalik et müüdi varasemat toodangut või toimus juba siis „maksude optimeerimine“. Töölise päevatasu oli 1.75 kuni 2 krooni. 1940. aasta andmetel oli tootmisvõimsuseks 200 000 tellist.

Leppade (Hundi⁸⁰) tellisetööstus oli ametlikult asutatud 1926. (AR 26-27, lk 628), kuid juba 1923. pidas tööstust Mihhail Lepp, enne eestistamist Antonov. Hiljem sai omanikuks lesk Anna Lepp. 1936. tootis tehas 80 000 tellist, 1940.a. märgiti⁸¹ tootmisvõimsuseks juba 300 000 tk. Kolhoos "Juuni Võit" uuendas ja lasi tööstuse käiku 1951.a., toodanguks hinnati siis u 100 000 tellist.

Vedernika (Vammustõ) tellisetehase omanikuks oli lähima talu peremees Feodor Ojaperv, kellele olid abiks vennad Jakob ja Georg. Asutatud 1929. või 30. 1936. toodanguks kujunes 55 000 tellist, mis toodeti juunist septembrini. Mehhanismidest kasutati savisegisti-pressi.

Kolodavitsa tööstus asus toonase Võrumaa Orava vallas Suure-Kolodavitsa külas Alfred Saulilt renditud maal. Aleksander Feodorov, kes oli nii tööstuse omanik kui ka töödejuhataja, elas ise naabervallas Matsuri külas. Tootmishooned, postidele ehitatud laastukatusega savisegamise ja plonnide kuivatamise sarad, olid valminud 1937. kivitootmine algas aasta pärast. Põletisahi oli telliskivist seinte ja võlvidega, milles avased ning ventilatsioonitorud. Ahju, mis paiknes laastukatuse all, mahtus umbes 25-35 000 telliskivi, aastas toodeti neid keskmiselt 150 000 tükki. Tootmisvõimsuseks on hinnatud 300 - 400 000 tellist aastas. Töölisi oli kokku 10, kõik päevapalgasaajad, kuupalgalisi töötajaid polnud. Savitööstus oli osaliselt mehhaniseeritud – suveks renditi toodanguvõime tõstmiseks 8-atmosfäärilise aurururvega lokomobiil „Ruston“. 1938. a oktoobris koostati teise põletusahju juurdeehituse projekt. Kuna vahepeal oli kasvanud nõudlus ehitustelliste järele, esitas Feodorov 1940. uued plaanid veel suurema ahju ehitamiseks, mis Võru Maavalitsuse ehitusosakonna poolt 1940. märtsis heaks

⁷⁹ Setumaa kogumik 5, lk 165, 173-177, 188-189.

⁸⁰ Savileiuohtade aruanne.

⁸¹ ERA.R-2346.3.35.

kiideti.⁸² Pole teada, kas juurdeehitus ka valmis ehitati, kuna juba mõne kuu pärast muutus Eestis riigikord.

Säpina tellisete hase omanikuks ja meistriks oli N. Kõiv'u 1979. andmetel Ivan Kuus. Elvi Nassar täpsustab: 1937 Feodor Pius ja Semjon Kozõrkov, 1939.-st August Kender, 1940. saab kaasaomanikuks Tammisleht⁸³, aastatoodang 500 000 tellist. Kasutusel oli 8 hj aurumasin. Peale natsionaliseerimist tootis 1940. maist septembrini 33 000 tellist. Säpinas valmistas 1930. aastate keskel telliseid ka Semjon Uiboupin⁸⁴.

Voropi, Vassili Vähk'i telliskivitööstus, oli asutatud 1933, kuid tootmist alustas 1935. Tegutsemist segas pidev jagelemine Kaitseväge Lõunalaagriga. Säilinud on kavandatud ahju joonised, kuid kas see valmis sai, ei ole teada. Tööstuses oli plaanis töö viiele inimesele: kaks töölist savisegamisel ning savi ja vee juurde kärutamisel, üks savi heitmisel segistisse, üks telliste lõikamisel ja üks nende kuivama viimisel⁸⁵.

Rääsolaane, kolhoos "Rahu" oli rajamas '50.-tel tellisetööstust⁸⁶. Mikitamäe kandist on tellise kohta kirjutatud: „Les'o, mida küttis tuliseks pliit ja kuum ahjupealne, oli rahva poolt tuntud universaalsete raviprotseduuride abinõuna. Usk kuuma telliskivi ravitoimesse on püsinud tänini“.⁸⁷

Taalmetza–Räpina-Alaküla⁸⁸, endise Räpina mõisa tööstust rentis hiljem lühiajaliselt, 1921-1922, Gustav Johanson⁸⁹ seda kinnitab ka 1922. aadressraamat (AR 22, lk 143). Tõenäoliselt tellisetootmiseni ta siiski ei jõudnud, sest 1924. Räpina ringkonna komisjoni aktis teatakse, et tööstus on seisma jäänud viletsate hoonete ja savi puudusel juba enne sõda.⁹⁰ 1925. andis Võrumaa Riigimaade ülem korralduse⁹¹ selle tööstuste nimekirjast kustutamiseks. Geoloogia aruande⁹², kohaselt oli punane savi sisaldanud väikesi kivikesi ja savivarusid arvati väheseks.

⁸² ERA.969.4.709, l. 11-12, 14-16, 21-23.

⁸³ Setumaa kogumik 5, lk 174

⁸⁴ ERA 62.42.172, l. 18p.

⁸⁵ Setumaa kogumik 5, lk 177.

⁸⁶ Savileiukohtade aruanne.

⁸⁷ www.hot.ee/zolki/Varska.html

⁸⁸ Külänõukogu 1945-1961 Räpina rajoonis, nüüdne Räpina vald.

⁸⁹ ERA.62.30.502. l. 1-4, 7, 10.

⁹⁰ Samas, l. 16.

⁹¹ Samas, l. 18.

⁹² Savileiukohtade aruanne.

Tol ajal Võrumaale kuulunud Meeksi vallas asunud telliskivitehase rentnikeks või omanikeks olid 1922. ja 23. aadressraamatute alusel Fr. ja G. Johanson (AR 22, lk 143; AR 23, lk 386).

Saabolda (Sablodi) tsaariajal tegutsenud väiketööstusest on säilinud Eesti esimese filmioperaatori Johannes Pääsukese (1892-1918) filmilõik „Retk läbi Setumaa“, mille leiab DVDl filmikogumikus.⁹³ Eesti Rahva Muuseumi kogudes on samast tööstusest fotosid.⁹⁴

Saatse lähedal, Perdaku külas oli laialt tuntud Ivan Pliini „setu poti“ tööstus⁹⁵, Nõukogude ajal tootis seal kausse kolhoos „Zarja“. Petseri maakonnas oli 20. sajandi esimesel poolel kogunisti 18 savinõude valmistamise töökoda⁹⁶.

Tilsi mõisa Orajõe veskite kõrval asunud tellisetööstuse omanikuks oli 1922. aadressraamatu andmeil F. Roht Sõnsal (AR 22, lk 143) ja 1923. a andmeil W. Roth Sonsul (AR 23, lk 387). Tõenäoliselt on isiku- ja kohanimede puhul tegemist trükivigadega - nii tööstus kui veskid võisid olla veel mõisnik Voldemar von Rothi omanduses. 1925. aga kuulus tööstus juba Valter Eggert'ile ja oli tuntud kui „**Konsa telliskivitehas**“ (AR 25, lk 256; AR 26-27, lk 628). Võrumaa koguteoses on märgitud Aleksandri vallas tegutsemas Konsa talu telliskivitööstust.⁹⁷ 1935. müüs Eggert Konsa A-31 veskitalu Kiidjärvelt pärit Herman Visk'ile⁹⁸. Valter Eggert elas ja töötas hiljem Orava kandis, vt ka Oro (Mäeoru) tööstus eespool. Ei ole kindel kas 30ndatel enam Konsal telliseid toodeti, kuid kuivatussarade jäänused olid veel 50ndate algul olemas. Saviaugud on leitavad tänapäevalgi.⁹⁹

Ahjal toodeti telliseid juba mõisaajal, sest sellest ajast on mälestustes säilinud u 2 km pikkune inimkett telliste “transpordiks“. Võimalik, et telliseid toodeti siis juba Kärsal. Pärast mõisa riigistamist anti kivitööstus rendile. 1922. a märtsis olid Ahja tellisetehase omanikena märgitud Mänd ja Tillmann.¹⁰⁰

⁹³ Esimene...Pääsuke. Eesti esimese filmioperaatori Johannes Pääsukese filmikogumik (DVD). Tallinn 2012.

⁹⁴ ERM Fk 213:149-150.

⁹⁵ Põhjalikumalt on I. Pliini tööstust käsitlenud Värskas Keskkooli õpilane Tea Kalmus (Korela). Vt T. Kalmus. Pliini „potivabrik“. Kodu-uurimuslik töö. 1984 (Saatse Muuseum, nr 896).

⁹⁶ Setumaa kogumik 5, lk 161.

⁹⁷ Võrumaa 1926, lk 201, 228.

⁹⁸ Eesti Talundid. Tartumaa, lk 140. Tartu 1939.

⁹⁹ Rein Tobreluts, vestlus 2014.

¹⁰⁰ ERA.1547.1.8 (lehed nummerdamata).

Kärša savitööstus tegutses juba 1920ndatel aastatel.¹⁰¹ Lisaks tellistele toodeti 1930tel seal ka ahjupotte, mh glasuuritud. Tollal oli äripidajaks Joann Skorohodov. 30te lõpus sai omanikuks Elmar Petersell.¹⁰² Nikolai Šerbakov töötas aastaid eelmiste alluvuses, peale sõda tõusis aga tööstuse juhtisikute hulka¹⁰³. Tööstus oli 50tel Töönduslike Kooperatiivide Nõukogu alluvuses¹⁰⁴ ning viimase juhina mäletatakse Gothard Petersoni. Margus Tenso¹⁰⁵ meenutas, et saviaugud olid tööstuse läheduses. Noortel, jõulistel meestel oli savikaevamisel-kangutamisel labidad tihti purunenud. Savi toodi tööstusesse hobuse veetud raudteevagonetiga. 1955. a suvel toodeti juba uue sisseseadega, laevamootoriga käitatava savisegamise ja tellisevormimisega, kuni 8000 tellist päevas. Vastset ringahju köeti Šerbakovi osalusel ja juhendamisel põlevkiviga. Valmistoodang ladustati postikujuliselt, iga „posti“ moodustas 200 tellist. Kuid peatselt, peale esimesi vihmu, tekkisid tellistes lubja väljalöögid. Vabriku töötamist mäletataksegi kuni 1955, kuid see oli 1958. aasta ENSV tellisetehaste nimekirjas ETKVL alluvuses veel märgitud.¹⁰⁶ Tööstuse kuivatussarasid kasutati hiljem kombainide varjualusena.

Lootvina tööstuse rajas Ahjametsa talu (ligi 200 ha) jõukas omanik Jaan Maim (1854-1934). Raiutud metsa asemele ehitati tööstus ja mahavõetud puid kasutati telliseahju kütmisel.¹⁰⁷ Tellisetööstus asus Vastse-Kuuste vallas ja oli alustanud tegevust 1926. a juunis. J. Maimile kuulusid Tartus mitmed kütusemüügi ettevõtted, paraku aga tuli tal aga ette maksevõlgnevusi Töötajate Kindlustuskassale, kuna tellisetööstuse tööliste eest - Ivan Borodkin, Ivan (Joann) Skorohodov ja üks naistöeline – olid jäänud kindluskassale tasumata. Omaniku väitel oli kivitööstuse näol tegemist katsetööstusega, kuna kõik 3 töötajat olid talus põllutöödel ametis päevatöolistena, kes suvel elasid Ahjametsa talus, kuid talvel Alatskivi valla Nina külas. Paraku ei olnud ärimehe selgitused seaduse silmis vettpidavad, mistõttu määrati talle kohtu poolt 1930. lõpus 20-kroonine trahv.¹⁰⁸ Ilmselt sama tööstuse baasil lasi hiljem Karl Marxi nim kolhoos esimees Elmar Lodjaku initsiatiivil 1953.a. käiku tööstuse planeeritud võimsusega 200 000 tellist aastas. Asjatundjaks kutsuti Kiidjärvelt Juhan Mäepalu, eestistatud nimega endine töötaja Joann Skorohodov.¹⁰⁹ Tõenäoliselt toodeti üksnes mõnel järgneval aastal, sest juba 1960ndate

¹⁰¹ Tartumaa 1925, lk 477.

¹⁰² ERA.891.2.25649.

¹⁰³ Tamara Paltõseva, vestlus 2014.

¹⁰⁴ Savileiukohtade aruanne.

¹⁰⁵ Margus Tenso, vestlus 2014

¹⁰⁶ Rave Puhm. Eesti savitelliste tootmise ajalugu. Tallinn, 2008, lk 20.

¹⁰⁷ Elle Paevere, vestlus 2013.

¹⁰⁸ ERA.4455.1.3824, l. 1-3, 8; ERA.50.1.3091, l. 5, 9.

¹⁰⁹ Märgus Tenso, vestlus 2014.

lõpus olid järel ainult savimasinate vundamendid, lagunened ahi ja veel suhteliselt hästisäilinud sarad. Tänaeni seisab Lootvinas neist tellistest kolhoosiaegne karjalaut.

Kooraste savikoja omanik oli 1922.a ja 1925.a aadressraamatute andmetel J. Reimann (AR 22, lk 143, AR 25, lk 256).

Krüüdneri. 1930ndatel tegutses Krüüdneri, hilisema Veski valla Savikoja talus Aleksander Kanguri 150-200 000 tellise tootmisvõimsusega tööstus.¹¹⁰ See oli ühisel maa-alal laualõikusega, ning asutatud 1930. Ettevõte oli tuntud kui Savikoja laua- ja tellisevabrik. Kivide tootmisega alustati arvatavasti hiljem, 1936. alates.¹¹¹ 1938. politseijuurdlusega oli selgitatud, et tööstus tegutses ilma tegevusloata. 1939. esitas omanik majandusministeeriumile ja Tartu Maavalitsusele nõutud dokumendid, seletuskirjad ning joonised.¹¹² Tööstuses oli ette nähtud 10 töölise jõu ja oskuste kasutamine. Üldise jõuallikana oli kirjas 1930 aastast pärit 12 hj ja 7 atm rõhuga mittepaikne aurumasin Ruston Proctor, tuletõrjemeetmena lamav käsiprits.

Põlva (Mammaste) Koiola vallas Mammaste küla Hauka talus tegutses Gustav Kirovari tellisetööstus. Tootmisega oli alustatud 1932., 1936. toodeti kokku 20 000 tellist ja müüdi neid 1350 krooni väärtuses. Tööstuses oli kasutusel hobustega ringiaetav savisegaja¹¹³. 1936. a oli G. Kirovar 66-aastane. Talu ja tööstusega seotud töödes olid abiks naine Emma ja 6 last: täisealised pojad Osvald, Hans, Leo ja Erich olid abiks „põllu- ja savitöödel“, tütreid Aino ja Õie olid karjalapsed. Kui oli kiire talutööde aeg, jäi kivivalmistamine tahaplaanile, ilmselt peremehe sõnul oli märgitud aruandesse lause: „Põllutööaegadel ja heina ajal töö seisis“. Toodanguks olid I-III sordi telliskivid, mida müüdi kohapeal.¹¹⁴

T/Ü (täisühing) Põlva Savitööstus V. Kaasik & Ko, mille omanikuks oli Põlvas tuntud äriees Voldemar Kaasik, tegutses 1930ndate teisel poolel. 1937. a novembris oli V. Kaasik teinud taotluse Majandusministeeriumile soovides kasutusele võtta Insikurmu saviladet. Eelnevalt oli võetud saviproovid ja tehtud proovipõletus. Loataotluses märgiti, et tööstuses kavatseti toota 400 - 500 000 telliskivi aastas, seega pidi sündima üsna arvestatav tellisetootja. Majandusministeeriumi tööstusosakonna poolt luba ka anti ja projekt-dokumentatsioon

¹¹⁰ ERA R-2346-3-35.

¹¹¹ ERA.969.4.727, l. 1p, 11.

¹¹² ERA.969.4.727.

¹¹³ Majandusloendus 1937, lk 240-241.

¹¹⁴ ERA.1831.1.4881, l. 240-240p.

kinnitati Hintsikurmu Veski B 75 krundil kasutamiseks tingimusega, et „tugistatakse“ ülesõidu tee. Tegevusloa saamiseks nõuti omanikult ahju projekti esitamist ja tootmisele eelneva ametliku ülevaatuseteostamist.¹¹⁵ Taisia Šuvalova¹¹⁶ andmetel olid Mammaste tööstuse rajamisel ehitusmeistriteks olnud tema vanaisa Jaan Mosin ja onu Anton. 1940. a 12. oktoobril V. Kaasiku tööstus riigistati, see allutati ENSV Kergetööstuse Rahvakomisariaadile ja hakkas kandma Põlva tellisetehase nime.¹¹⁷ Vahetult enne sõda valmis tehase tootmisvõime tõstmiseks kuivatuskuuride (kokku 12) projekt, nende ehitus oli alanud juba 1940. sügisel. Arvatavasti jäid need sõja ajal püstitamata.¹¹⁸ Saksa okupatsiooni ajal allus tehase Eesti Omavalitsuse Keskusele. Tööstuse juhatajaks ja omaniku varade hooldajaks oli määratud Karl F. Kaasik, kuna Voldemar Kaasik oli küüditatud Venemaale. K. Kaasik oli taotlenud sõjakahjude kompensatsiooni, kuna kommunistide poolt oli ära viidud 20-hobujõuline Pärnus toodetud Seileri-firma mootor ja sakslaste poolt rekvireeritud veoauto Opel Blitz. Taotletud kahjusummast, 8400 krooni, korvati üksnes auto maksumus e 5600, kuna paikne mootor oli juba võetud kasutusele Aseri tellisetehases.¹¹⁹ 1944. kui nõukogude võim Eestis taaskehtestati, läks tellisetehas Kohaliku Tööstuse Ministeeriumi, 1946. aastast Võrumaa Tööstuskombinaadi alluvusse. Aastatel 1949-1952 varustas Põlva tehase tellistega kogu Võrumaad. Näiteks valmisid Põlva rajooni „Võidu“ kolhoosi uusehitised kohalikest tellistest.¹²⁰

Huvitaval kombel oli kahe allika alusel Põlvas 1950. aastatel teada 2 savitööstust. Savileiukohtade aruande¹²¹ kohaselt asus Rajooni Tööstuse Valitsuse tellisetööstus Põlva keskusest 1 km ja raudteejaamast 4 km kaugusel, geograafiliste koordinaatide alusel praeguse krossiraja piirkonnas. Samasse paika paigutas Lembit Aader oma diplomitöös¹²² ahjupotte ja põllutorusid tootva tööstuse.

Teine tööstus paikneb mõlemas allika alusel Mammastes, asukohaks 2 km Põlvast ja 3 km raudteejaamast. L. Aader on selle tööstuse „tooteportfellis“ välja toonud tellise, katusekivi, põllutorud ja ahjupotid¹²³. Täiendavalt ja täpsustavalt on Mammaste tööstusest lubanud kirjutada perekondlikult telliste tootmisega seotud Rein Kaldma ning Enn Esko.

¹¹⁵ ERA.969.4.717.

¹¹⁶ Taisia Šuvalova. Vestlus 2013.

¹¹⁷ ERA.R-4.1.730, l.1.

¹¹⁸ ERA.R-9.1.206, l. 3-4.

¹¹⁹ ERA.R-368.1.54, l. 2-2p, 6.

¹²⁰ ERM.EA.51,1949-1952, l. 68 – Põlva Telliskivitööstus.

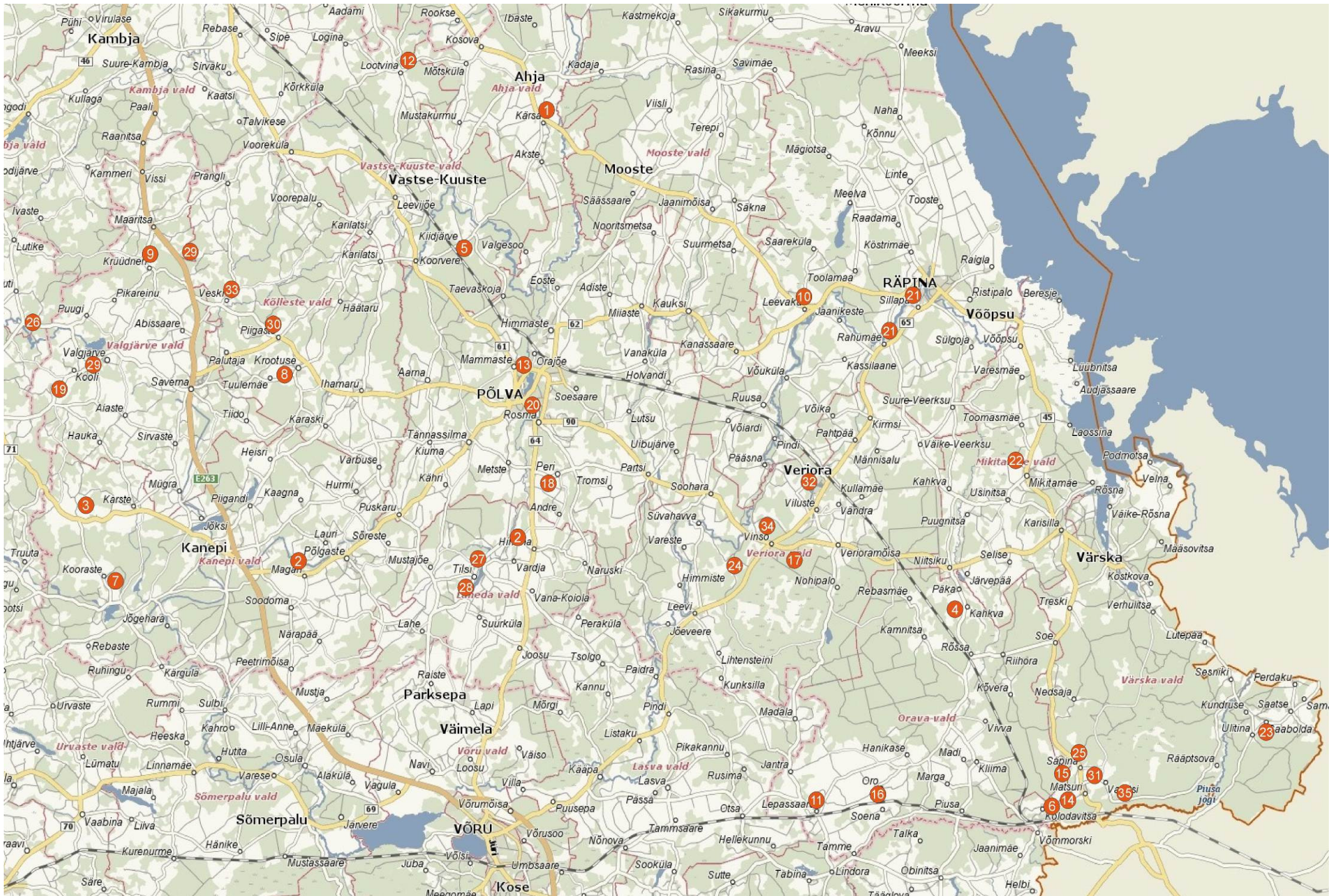
¹²¹ Savileiukohtade aruanne.

¹²² Lembit Aader. Eesti NSV tellisetööstuste geograafia, Tartu Riiklik Ülikool 1960. Skeem nr 3.

¹²³ Samas.

Põlvamaal asunud tellisetööstusi

	tööstus	(arv.) asutusaeg	asutaja /omanik	meistreid/juhatajaid
1	Ahja mõis - Kärsa	XIX-XX s vahetus	Ernst von Brasch; Joann Skorohodov-Juhan Mäepalu, Elmar Petersell	Nikolai Šerbakov, Gothard Peterson
2	Erastvere mõis / Magari	XIX s lõpp / 1933	Gerhard Ungern-Sternberg / / Dominicus Leib	Karl Eensalu (Eggert)
3	Kaagri mõis	XIX-XX s vahetus	Karl R. P. von Ungern-Sternberg	
4	Kahkva mõis	XIX-XX s vahetus	(Woldemar) von Knorring	
5	Kiidjärve	u 1880	Paul; Erich von Maydell, Johan Mutt, Evald Asu ja Johannes Sööt	Skorohodov-Mäepalu Uibo, Maimik, Žvan
6	Kolodavitsa	1937	Aleksander Feodorov	
7	Kooraste mõis	XIX-XX s vahetus	Karl R. P. von Ungern-Sternberg J. Reimann	
8	Krootuse, Savi talu		S(a)wwi Jüri	
9	Krüüdneri	1936	Aleksander Kangur	
10	Leevaku (Toolamaa)	XIX s 1914 (1923)	Artur-Oskar Reinomägi	Jaan Mosin
11	Lepassaare	1925	Jaan Mosin	
12	Lootvina, Ahjametsa talu	1930ndad	Jaan Maim	Skorohodov-Mäepalu
13	Mammaste, Hauka talu	1932/ 1937	Gustav Kirotar / Voldemar Kaasik	
14	Matsuri Hundi (Lepp)	1920ndad	Mihhail Lepp (Antonov)	Paul Uibouppin
15	Matsuri (Pedajas)	1930ndad	Nikolai Pedajas	
16	Oro, Mäeoru, Marga, Hanikase, „Töö“, „Kuld Vihk“	1920ndad	Otto Aleksander Anderson, Gustav Anderson	Valter ja Voldemar Eggert, Jaan Mosin
17	Palo mõis (Pallomõis)	XIX-XX s vahetus	Gottlieb Wolf, Edgar V. Krüdener	
18	Peri mõis	XIX saj lõpp	Edward von Lilienfeld	
19	Pikajärve mõis	XIX-XX s vahetus	Elmar von Mueller	
20	Põlva			
21	Räpina mõis (Taalmetša, Alaküla)	XIX-XX s vahetus	(Alexander) von Sivers	Gustav Johanson
22	Rääsolaane	1950ndad		
23	Saabolda	XX s algus		
24	Soevere talu	1920ndad	P. Apsiit	
25	Säpina	1930ndad	F. Pius, S. Kozõrkov; A. Kender; I. Kuus	
26	Tamme mõis	XIX-XX s vahetus	Gustav Post	
27	Tilsi mõis / Konsa	XIX-XX s vahetus	Voldemar von Roth / Valter Eggert	Albert Eyk (Eik?) /
28	Tilsi, Lepsoni talu	1860ndad?	Paul Lepsoni isa	
29	Valgjärve mõis	XIX sajand	Arthur von Richter	
30	Vana-Piigaste mõis	XIX-XX s vahetus	Eugen von Pfeiffer	Gustav Johanson
31	Vedernika	1929/30	Feodor Ojaperv	Jakob, Georg Ojaperv
32	Veriora	1920ndad	M. Kure	
33	Veski mõis (Veskimõisa)	XIX s teine pool	Richard von Andreae	
34	Vinso (end. Palo mõisa karjamõis)	? / 1920ndad	Richard Schmoll / E. Jaanson	
35	Voropi	1933	Vassili Vähk	

Endise Petserimaa, tänase Venemaa alale jäänud tööstusi¹²⁴

AS Ehitus, Mõlnikova	1923	K. Anderson, A. Suija, K. Torpan. Hiljem: V. Kulen, V. Kitov	
Mõlnikova	1930ndad	Marta Linnas / Eduard Leis	
Ozolnieki talu, Potašovo	1924/27	Jaan Ciemin	Vladimir Leis

Eriline tänu artikli ülevaatamise, parandamise ja täiendamise eest kuulub Elvi Nassarile. Tema sulest pärineb tekstilõik „Tellisetootmisest enne esimest maailmasõda“, Richteri aadressraamatutes mainitud mõisate telliselöövide ülevaade ning Kolodavitsa tellisetööstust käsitlev lõik. Valgjärve ja Pikajärve osas jagas lahkelt teadmisi ja materjali Milvi Hirvlaane. Kiidjärve lõigu kirjutas põhiosas Inge Kalle.

Põlvamaa inimeste tellise- ja savitööstuste alased mälestused, samuti täiendused eeltoodud savi- ja tellisetööstuste nimekirja on väga oodatud. Mõistagi on eriti teretulnud teemaga seotud fotod ja nende kopeerimisvõimalus. Teabe talletamise toimkonnas osalevad ka Eesti Kunsti-akadeemia tudengid ja õppejõud. Kirjalikult saab teavitada: eeero@kotli.ee, tavapostiga: Viru 14-10, 10140, Tallinn või suuliselt telefonil 501 6464.

¹²⁴ Setumaa kogumik 5, lk 165, 168-173

Fotod

Erastvere tööstuse savi ettevalmistaja, hobukäitusega savisegisti-tellisepress, telliselõikaja ja „transportöör“

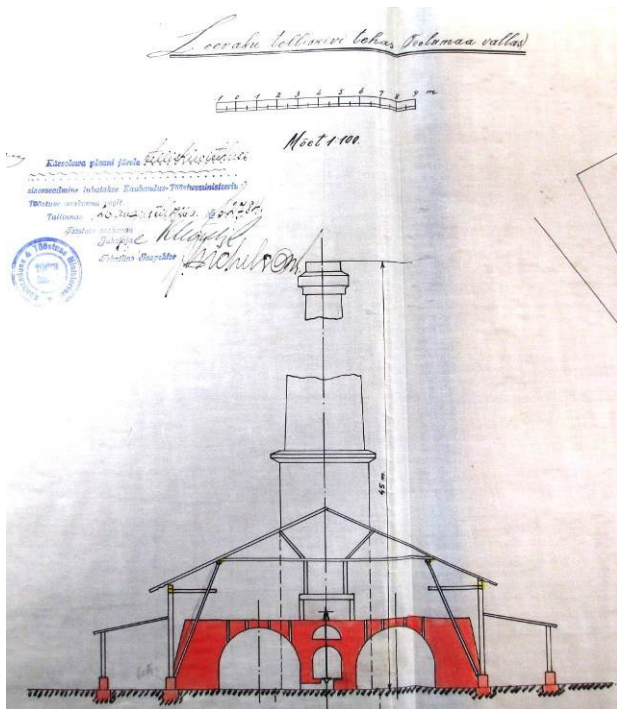

Foto G. Zess. Võru 1938.a.

Dominicus Leib

Jaan Mosin

Leevaku tellisetööstuse joonis 1926

Kärša tööstus u 1953. Vasakult: Gothard Peterson, taamal Salme Krutta ja Elfriede Solna.

Leevaku maamärk - tellisetööstuse korsten

Põlva ja Vinso tellised

Kasutatud allikad

Arhiiviallikad

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv

EKLA.169.124.1 - Peeter Salak. Pilk Valgjärve minevikku. Käsikiri.?

ERA – Eesti Riigiarhiiv

ERA f. T-3 Põllutöoministeeriumi Katastri ja Maakorralduse osakond

ERA. f. R-4 Eesti NSV Rahandusministeerium

ERA. f. R-9 Eesti NSV Kergetööstuse Ministeerium

ERA f. 50 Sotsiaalministeerium

ERA f. 62 Põllutöoministeeriumi Katastri ja Maakorralduse osakond

ERA f. 63 Riigimaade ja Metsade Valitsus

ERA f. R-368 Võru maakonna sõjakahjude hindamise ametid

ERA f. 891 Kaubandus-Tööstuskoda

ERA f. 969 Majandusministeerium

ERA f. 1356 Riigikohus

ERA. f. 1537 Tartumaa riigimaade ülem

ERA f. 1831 Riigi Statistika Keskbüroo

ERA f. R-2346 Eesti Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituut

ERA f. 4455 Tartu-Võru Rahukogu 5. jaoskonna kohtunik

ERM – Eesti Rahva Muuseum

ERM. EA.51 Põlva Tellisetööstus.

Trükised ja käsikirjad

Aader, L. Eesti NSV tellisetööstuste geograafia. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool, 1960. (TÜ Raamatukogu).

AR 1922 = Esimene Tartu ja Lõuna-Eesti kaubandus-tööstus-aadressraamat. Tartu.

AR 1923 = Kõik-Eesti aadress-kalender 1923. Tallinn..

AR 1925 = Riikline aadressraamat 1925. Tallinn.

AR 1926-1927 = Riikline aadressraamat 1926-1927. Tallinn.

AR 1929-1930 = Eesti aadressraamat 1929-1930. Tallinn.

Savileiukohtade aruanne = Eesti NSV MN Geoloogia ja Maapõue Kaitse Valitsuse Eesti savileiukohtade aruanne u 1957. Autori valduses

Eesti mõisad 1994 = Eesti mõisad. Tallinn.

Esimene...Pääsuke. Eesti esimese filmioperaatori Johannes Pääsukese filmikogumik (DVD). Tallinn 2012.

Kalmus, T. Pliini „potivabrik“. Kodu-uurimuslik töö. 1984 (Saatse Muuseum).

Leib, D. Mälestused = Leib, D. Savi talu ja vabriku sünniraskused. 1970. aastad. (Perekond Leib erakogu).

Leib, Ü. Dominicus Leiva mälestused. 2003. (Perekond Leib erakogu).

Majandusloendus 1937 = Tööstus: 1937. a majandusloenduse andmed. Vihik I. Riigi Statistika Keskbüroo. Tallinn 1939.

Pikk, K., Kalle, I. Kiidjärve tööstus. Kiidjärve koduloo-uuring 2. väljaanne. Kiidjärve 2008.

Puhm, R. Eesti savitelliste tootmise ajalugu. Magistritöö. Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2008.

Richter 1900 = Adolf Richter`s Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. I. Riga.

Richter 1909 = Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd.1. Livland. Riga.

Setumaa kogumik 5 = Nassar, E. Ehitusmaterjalide tööstustest Petserimaal 1920.-1930. aastatel. - Setumaa kogumik 5. Tallinn-Värska 2012, lk 144-218.

Tartumaa 1925 = Tartumaa: Maadeteadusline, tulundusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu.

Tööstuslikult revolutsioonilt 1963 = Karma, O. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. - Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn

Võrumaa 1926 = Võrumaa: Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu.

Фабрично-Заводскія Предпрятія Россійской Имперій. Петроградъ, 1914.

Perioodika

Postimees 1932, 1934, 1935, 1936

Internet ja andmebaasid

Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade. Põlva rajoon. V. Ranniku. Tallinn 1977. P-3267.

ftp://195.80.111.130/pub/HTTP/Fotokogu/P3267/Naha_mois.pdf

Leevaku küla ajaloost. <http://www.rapinakylad.ee/leevaku/ajalugu/2-leevaku-ajaloost>

Mikitamäe – Värska. 7. Pilguheit minevikku. <http://www.hot.ee/zolki/Varska.html>

Portaal "Eesti mõisad". <http://www.mois.ee/>

Pärandkultuur. Matsuri. Maa-ameti kaardirakendus. <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis>

Räpina paberivabrik. http://et.wikipedia.org/wiki/Räpina_Paberivabrik

Sepp, B. Savi talu telliseahi. - Põlvamaa pärandkultuurist, Põlva 2011.

<http://pk.rmk.ee/parandkultuur/mkraamatud/Polvamaa.pdf>

Võsa, T. Lepsoni talu savipõletusahi. - Põlvamaa pärandkultuurist, Põlva 2011.

<http://pk.rmk.ee/parandkultuur/mkraamatud/Polvamaa.pdf>

Intervjuud

Milvi Hirvlaane, s. 1936, Kanepi, 2013, 2014.

Aivo Hääl, s. 1940, Oro, 2013.

Joonas Leib, s. 1983, Kanepi, 2013.

Helve Lübeck, s. 1932, Orava, 2013.

Elle Paevere, s. 1918, Lootvina, 2013.

Tamara Paltõseva , s. 1929, Tartu, 2014.

Rutt Rauba, s. 1933 Eggert. Rāpina, 2014.

Taisia Šuvalova, s. 1938 Mosin. Rāpina, 2013.

Margus Tenso, s 1937 Vastse-Kuuste, 2014.

Rein Tobreluts, s. 1950, Tilsu, 2014.

Kalju Tolmusk, s. 1930, Vinso, 2013.

Relvo Vārton, s. 1953, Pikajärve, 2014.